



**ΙΟΝΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ**  
**ΣΧΟΛΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ**  
**ΤΜΗΜΑ ΞΕΝΩΝ ΓΛΩΣΣΩΝ, ΜΕΤΑΦΡΑΣΗΣ ΚΑΙ ΔΙΕΡΜΗΝΕΙΑΣ**

**ΠΤΥΧΙΑΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ**

Παναγιώτα Σιγάλα

Ξ2018122

**ΘΕΜΑ:**

Μετάφραση και σχολιασμός της Ερευνητικής Μελέτης του Ιωάννη Ν. Γρηγοριάδη με τίτλο  
«Ελληνοτουρκικές σχέσεις: Η μετά Ελσίνκι εποχή»

Ζεύγος Γλωσσών:

Αγγλικά – Ελληνικά

ΕΠΙΒΛΕΠΟΝΤΕΣ ΚΑΘΗΓΗΤΕΣ:

Σωτήρης Λίβας

Γιώργος Κεντρωτής

Κέρκυρα 2023



**Μετάφραση και σχολιασμός της Ερευνητικής Μελέτης του Ιωάννη Ν. Γρηγοριάδη με  
τίτλο «Ελληνοτουρκικές σχέσεις: Η μετά Ελσίνκι εποχή»**

## ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

|                                          |           |
|------------------------------------------|-----------|
| <b><i>ΠΡΟΛΟΓΟΣ</i></b> .....             | <b>5</b>  |
| <b><i>ΜΕΤΑΦΡΑΣΜΕΝΟ ΚΕΙΜΕΝΟ</i></b> ..... | <b>6</b>  |
| <b><i>ΠΡΩΤΟΤΥΠΟ ΚΕΙΜΕΝΟ</i></b> .....    | <b>15</b> |
| <b><i>ΣΧΟΛΙΑΣΜΟΣ</i></b> .....           | <b>23</b> |
| <b><i>ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ</i></b> .....         | <b>28</b> |

## **ΠΡΟΛΟΓΟΣ**

Η παρούσα πτυχιακή εργασία, η οποία συντάχθηκε βάσει των οδηγιών και των κανονισμών του Τμήματος Ξένων Γλωσσών, Μετάφρασης και Διερμηνείας του Ιονίου Πανεπιστημίου, σηματοδοτεί το τέλος των σπουδών μου και την έναρξη της επαγγελματικής μου πορείας στον χώρο της μετάφρασης. Το κείμενο που επέλεξα να μεταφράσω αποτελεί απόσπασμα του επιστημονικού κειμένου του Ιωάννη Ν. Γρηγοριάδη με τίτλο “Greek-Turkish Relations: The Post-Helsinki Era”. Στην παρούσα εργασία παρουσιάζεται αρχικά το μεταφρασμένο κείμενο στα ελληνικά, ακολουθεί το πρωτότυπο κείμενο στα αγγλικά, στην συνέχεια ακολουθεί ο σχολιασμός της μεθοδολογίας με την οποία προσέγγισα το κείμενο κατά την μεταφραστική διαδικασία ενώ στο τέλος παρατίθεται η βιβλιογραφία. Με την παρούσα εργασία μου δόθηκε η ευκαιρία να μεταφράσω ένα ιδιαίτερα ενδιαφέρον και με επίκαιρο θέμα κείμενο, για το οποίο χρειάστηκε ενδελεχής έρευνα, στοχοπροσήλωση και μεθοδικότητα, ώστε το μετάφρασμα να μεταδίδει το πλήρες εννοιολογικό περιεχόμενο του πρωτότυπου κειμένου. Κλείνοντας, θα ήθελα να ευχαριστήσω τους επόπτες μου, τους καθηγητές και το ΤΞΓΜΔ, για τις εμπειρίες και τις γνώσεις που απέκτησα κατά τη διάρκεια των σπουδών μου στο Ιόνιο Πανεπιστήμιο.

**ΛΕΞΕΙΣ ΚΛΕΙΔΙΑ:** Ελλάδα, Τουρκία, διμερείς σχέσεις, εξωτερική πολιτική, Κυπριακό Ζήτημα, κρίση, μειονότητες, Ευρωπαϊκή Ένωση

## **ΜΕΤΑΦΡΑΣΜΕΝΟ ΚΕΙΜΕΝΟ**

### **THE OXFORD HANDBOOK OF MODERN GREEK POLITICS**

#### **Ελληνοτουρκικές σχέσεις: Η μετά Ελσίνκι εποχή**

Από τον Ιωάννη Ν. Γρηγοριάδη  
Πανεπιστήμιο Μπιλκέντ

#### *Περίληψη*

Το παρόν κεφάλαιο εξετάζει την εξέλιξη των Ελληνοτουρκικών σχέσεων υπό την επιρροή της Ευρωπαϊκής Ένωσης καθώς και τα όρια που θέτουν οι κόκκινες γραμμές των δύο κρατών κατά τις διαπραγματεύσεις επαναπροσέγγισης. Η Ευρωπαϊκή Ένωση έπαιξε καταλυτικό ρόλο στην προσπάθεια συμφιλίωσης μεταξύ διάφορων ευρωπαϊκών κρατών, των οποίων οι διμερείς διαφορές κατέληγαν σε περιοδικές συγκρούσεις. Η άρση του ελληνικού βέτο το 1999 για τη βελτίωση των σχέσεων μεταξύ της ΕΕ και της Τουρκίας πυροδότησε και την πρόοδο των διμερών τους σχέσεων κάτι που έμοιαζε ακατόρθωτο από το 1950 και ύστερα. Στις διμερείς σχέσεις Ελλάδας–Τουρκίας σημειώθηκε μια σημαντική αλλαγή πλεύσης, η οποία επέτρεψε την αμφισβήτηση της αναλυτικής προσέγγισης των μεταξύ τους σχέσεων υπό το πρίσμα παιγνίου μηδενικού αθροίσματος. Οι πολιτικοοικονομικοί δεσμοί των δύο κοινωνιών ενισχύονταν διαρκώς· τα μειονοτικά προβλήματα μετριάστηκαν, την ίδια στιγμή, οι μακροχρόνιες διμερείς διπλωματικές διαφορές παρέμεναν ανεπίλυτες και μακριά από οποιαδήποτε διευθέτηση μέσω της προσφυγής σε Διεθνείς Οργανισμούς. Οι αποτυχημένες προσπάθειες της Τουρκίας για ένταξη στην ΕΕ αποδυνάμωσαν έναν σημαντικό παράγοντα στην προσπάθεια αναθέρμανσης των Ελληνοτουρκικών σχέσεων. Ωστόσο, οι σχέσεις τους δεν επέστρεψαν στα προ του 1999 προβληματικά επίπεδα. Η πιθανή απομάκρυνση της Τουρκίας από τους δυτικούς θεσμούς θέτει ακόμα μία στρατηγική πρόκληση για την ελληνική κυβέρνηση.

Παρά τις σφοδρές οικονομικές και κοινωνικές κρίσεις που ενέσκηψαν σε Ελλάδα και Τουρκία την τελευταία δεκαετία, οι Ελληνοτουρκικές σχέσεις δεν εκτροχιάστηκαν. Και στις δύο χώρες, οι διμερείς διαφορές και το Κυπριακό Ζήτημα ατόνησαν ως προς την σημασία τους συγκριτικά με άλλα ζητήματα εξωτερικής πολιτικής. Αυτό επέτρεψε και στις δύο πλευρές να εστιάσουν σε επιτακτικά ζητήματα, αλλά αφαίρεσε ένα ισχυρό κίνητρο στην κατεύθυνση της ανάληψης ρίσκου για την επίλυση της διαρκούς σύγκρουσης. Η αναβολή ενός επώδυνου συμβιβασμού επιφέρει αρνητικές συνέπειες χαμηλού κόστους και δίνει ένα ισχυρό κίνητρο στους πολιτικούς ηγέτες να αποφεύγουν την ανάληψη απαραίτητου πολιτικού ρίσκου. Αυτό εγκυμονεί σοβαρούς κινδύνους για το μέλλον και θέτει ένα όριο στην περαιτέρω ανάπτυξη στενότερων οικονομικών και κοινωνικών σχέσεων. Η ανικανότητα διευθέτησης σημαντικών προβλημάτων μέσω δυσάρεστων αλλά απαραίτητων συμβιβασμών, μπορεί να αντιπαρατεθεί

με τη χρόνια ανικανότητα των ελληνικών κυβερνήσεων να καταλήξουν σε μη δημοφιλείς αλλά απαραίτητες λύσεις για ένα μεγάλο αριθμό καίριων εγχώριων πολιτικών ζητημάτων. Η οικοδόμηση θεσμών και η εμπνευσμένη ηγεσία, αποτελούν προϋποθέσεις *εκ των ων ουκ άνευ* για να ξεπεραστούν οι φαινομενικά δυσεπίλυτες Ελληνοτουρκικές διαφωνίες.

## Εισαγωγή

Η Τουρκία αποτελεί ένα από τα βασικά θέματα εξωτερικής πολιτικής της Ελλάδας για προφανείς λόγους. Εκτός από το γεγονός ότι η Τουρκία είναι η μεγαλύτερη γειτονική χώρα της Ελλάδας, η ελληνική και τουρκική εθνική ταυτότητα ετεροκαθορίστηκαν σε μεγάλο βαθμό καθώς τα Βαλκάνια και η Ανατολία υπέστησαν μια επώδυνη μετάβαση από την εποχή της αυτοκρατορίας στην εποχή του έθνους-κράτους (Özkirimli & Sofos, 2008). Μετά από μια δεκαετία στρατιωτικής αντιπαράθεσης, η Σύμβαση περί Ανταλλαγής Πληθυσμών στις 30 Ιανουαρίου 1923 και η Συνθήκη της Λωζάνης στις 24 Ιουλίου 1923 αποτέλεσαν τον ακρογωνιαίό λίθο των διμερών σχέσεων μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας. Ακολούθησε μια απροσδόκητη προσέγγιση που οδήγησε στις συμφωνίες του 1929 μεταξύ Βενιζέλου και Ατατούρκ και στη Συνθήκη Φιλίας του 1930 (Ladas, 1932). Με το τέλος του Β' Παγκοσμίου Πολέμου και το ξέσπασμα του Ψυχρού Πολέμου τα δύο κράτη βρέθηκαν στο ίδιο γεωπολιτικό στρατόπεδο. Η ένταξη της Ελλάδας και της Τουρκίας στο ΝΑΤΟ το 1952 είχε στόχο να εδραιώσει τον δυτικό προσανατολισμό και των δύο χωρών, και να διευκολύνει την μεταξύ τους εταιρική σχέση ασφάλειας.

Εντούτοις, το ξέσπασμα του Κυπριακού Ζητήματος θα σήμαινε το τέλος αυτής της προσέγγισης για την αποκατάσταση των σχέσεων και θα έφερνε στην επιφάνεια αρκετές υποβόσκουσες διμερείς διαφορές, ιδιαίτερα όσον αφορά τις μειονότητες και τα σύνορα. Ορόσημο αποτέλεσαν τα γεγονότα της 6<sup>ης</sup> και 7<sup>ης</sup> Σεπτεμβρίου του 1955 με το οργανωμένο πογκρόμ σε βάρος της ελληνικής μειονότητας της Κωνσταντινούπολης που συνδέεται και με την έναρξη του ένοπλου αγώνα των Ελληνοκυπρίων για ένωση με την Ελλάδα (Alexandris, 1983). Η ανεξαρτησία της Κυπριακής Δημοκρατίας το 1960 δεν εξομάλυνε τις σχέσεις, καθώς ήδη από το 1963, μια συνταγματική κρίση οδήγησε στο *de facto* τέλος του κοινοτικού χαρακτήρα του κράτους και στη διακοινοτική βία. Το 1964 και το 1967, λόγω της Κύπρου οι ελληνοτουρκικές σχέσεις έφτασαν στα πρόθυρα πολέμου. Τα γεγονότα του Ιουλίου του 1974 με το στρατιωτικό πραξικόπημα που ενορχηστρώθηκε από την Ελλάδα και η τουρκική εισβολή στην Κύπρο έφεραν τις ελληνοτουρκικές σχέσεις στο χειρότερο σημείο από το 1923.

Μολοντί αποφεύχθηκε ένας ολοκληρωτικός πόλεμος, η Τουρκία αναδείχθηκε σε κορυφαία απειλή για την ασφάλεια της Ελλάδας.

Ο στρατηγικός σχεδιασμός της Ελλάδας αναδιαμορφώθηκε: οι στρατιωτικές δυνάμεις δεν επικεντρώνονταν πλέον στην αποτροπή μιας επίθεσης του σοβιετικού μπλοκ πέρα από το σιδηρούν παραπέτασμα, το οποίο διαιρούσε την Ευρώπη και μέρος του οποίου αποτελούσαν τα βόρεια σύνορα της Ελλάδας. Αντ' αυτού, η Ελλάδα ενίσχυσε την αμυντική της ικανότητα έναντι της Τουρκίας κατά μήκος του Έβρου και των νησιών του Αιγαίου. Ταυτόχρονα, παλιές διαφορές αναζωπυρώθηκαν και νέες αναδύθηκαν: τα δύο μέρη διαφωνούσαν στην οριοθέτηση των χωρικών υδάτων, της υφαλοκρηπίδας και της Περιοχής Πληροφοριών Πτήσεων (FIR) (Heraclides, 2010). Στις 10 Δεκεμβρίου 1982, η υπογραφή της Σύμβασης για το Διεθνές Δίκαιο της Θάλασσας (UNCLOS) στο Μοντέγκο Μπέι της Τζαμάικα, δεν μπόρεσε να αποτελέσει ένα

σχέδιο λύσης, αφού η Τουρκία αρνήθηκε να συνυπογράψει. Οι επαναλαμβανόμενες αερομαχίες πάνω από το Αιγαίο θα υπενθύμιζαν διαρκώς πόσο επικίνδυνη και δαπανηρή μπορεί να καταστεί η μη εξεύρεση λύσης.

### Η ΕΟΚ ως νέος παράγοντας – Ο δρόμος προς το Ελσίνκι

Εν τω μεταξύ, το 1981 η ένταξη της Ελλάδας στην ΕΟΚ αποτέλεσε ορόσημο για την ελληνική εξωτερική πολιτική ως προς την Τουρκία. Ο κανόνας της ομοφωνίας σχετικά με τα θέματα που διέπουν τις εξωτερικές σχέσεις και τη διεύρυνση της ΕΟΚ, σήμαινε ότι η Ελλάδα αποκτούσε ένα πλεονέκτημα σχετικά με την επιρροή των μελλοντικών σχέσεων μεταξύ ΕΟΚ και Τουρκίας. Μετά το στρατιωτικό καθεστώς του 1980-1983, η Τουρκία εκδήλωσε το ενδιαφέρον της και το 1987 αιτήθηκε την ένταξή της στην ΕΟΚ. Η Ελλάδα, από την πλευρά της συναινούσε στην βελτίωση των σχέσεων μεταξύ ΕΟΚ και Τουρκίας υπό την προϋπόθεση θετικών εξελίξεων στο Κυπριακό Ζήτημα και στις διμερείς διαφορές της με την Τουρκία.

Βασικό στοιχείο της ελληνικής πολιτικής ως προς την Τουρκία, έγινε πλέον, η δυνατότητα άσκησης βέτο σε κάθε στάδιο κατά το οποίο επιχειρούνταν η βελτίωση των ευρωτουρκικών σχέσεων, εάν δεν σημειωνόταν πρόοδος στις σχέσεις μεταξύ Ελλάδας–Τουρκίας. Βραχύβιες προσπάθειες να ξεπεραστεί αυτή η στασιμότητα, όπως εκείνη στο Νταβός το 1985, απέτυχαν στο να αποφέρουν οποιοδήποτε από αποτέλεσμα. Η κρίση του 1987, όταν η Τουρκία ανακοίνωσε ότι το ερευνητικό σκάφος *Σισμίκ* θα διεξήγαγε έρευνα για υδρογονάνθρακες σε αμφισβητούμενες περιοχές του Αιγαίου, υπενθύμισε πόσο επικίνδυνη παρέμενε η κατάσταση για την ειρήνη και την σταθερότητα στην περιοχή. Η κρίση στις διμερείς σχέσεις είχε αρνητική επίπτωση στον τρόπο με τον οποίο αντιμετωπίζονταν οι μειονότητες. Η χρήση της αρνητικής αμοιβαιότητας στα μειονοτικά θέματα μετέτρεψε την ελληνική μειονότητα στην Τουρκία και την μουσουλμανική μειονότητα στην Ελλάδα σε ομήρους των εκάστοτε διμερών τους σχέσεων (Grigoriadis, 2009; Kurban & Tsitselikis, 2010). Αυτή η κατάσταση εδραίωσε την κυρίαρχη άποψη ότι τα μέλη των εκατέρωθεν μειονοτήτων δεν είχαν πλήρη δικαιώματα ως πολίτες του αντίστοιχου κράτους, αλλά αντιμετωπίζονταν αναλόγως το πλαίσιο των συμφωνιών που υπογράφονταν από Ελλάδα και Τουρκία και στον βαθμό που αυτές οι συμφωνίες παρέμεναν εφαρμόσιμες και νόμιμες.

Με το τέλος του Ψυχρού Πολέμου αποτινάχθηκε και το τελευταίο ίχνος σοβιετικής απειλής από τα βόρεια σύνορα της Ελλάδας. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα να ενισχυθεί περαιτέρω η βαρύτητα της Τουρκίας ως παράγοντας στους υπολογισμούς της Ελλάδας για την ασφάλειά της. Ενώ οι δύο χώρες συναγωνίζονταν για την επιρροή τους στην ευρύτερη περιοχή της νοτιοανατολικής Ευρώπης και της Μαύρης Θάλασσας, οι ελληνοτουρκικές σχέσεις βίωσαν δύο μείζονες κρίσεις τη δεκαετία του 1990. Η κρίση των Ιμίων/Καρντάκ τον Ιανουάριο του 1996 και η κρίση με την υπόθεση Οτσαλάν τον Φεβρουάριο του 1999 ανέδειξαν τους κινδύνους που έκρυβε η απουσία οποιουδήποτε διαλόγου και η αναβλητικότητα στην λήψη αποφάσεων. Και οι δύο πλευρές συνειδητοποίησαν εντέλει ότι η διαιώνιση του *status quo* δεν ήταν ασφαλής επιλογή και ότι απαιτούνταν άμεση διπλωματική δράση. Τα πρώτα βήματα που έγιναν από τους υπουργούς Εξωτερικών Γεώργιο Παπανδρέου και Ισμαήλ Τζεμ στις αρχές του 1999 με το ξέσπασμα του πολέμου στο Κόσσοβο, κέρδισαν έδαφος όταν δύο μεγάλες φυσικές καταστροφές χτύπησαν τις δύο χώρες. Ο σεισμός του Αυγούστου του 1999 στην Κωνσταντινούπολη και αυτός του Σεπτεμβρίου της ίδιας χρονιάς κοντά στην Αθήνα

προκάλεσαν μεγάλες καταστροφές και χιλιάδες θανάτους. Οι δύο σεισμοί, έγιναν μια επώδυνη υπενθύμιση της γεωγραφικής εγγύτητας των δύο χωρών και των κοινών απειλών για την ανθρώπινη ασφάλεια. Έτσι, προσέφεραν μια σπάνια ευκαιρία για την εκδήλωση αμοιβαίας αλληλεγγύης. Η αποστολή ανθρωπιστικής βοήθειας εκατέρωθεν του Αιγαίου, είχε καταλυτική επίδραση στην κοινή γνώμη και οι δύο υπουργοί Εξωτερικών άδραξαν αυτή την ευκαιρία (Tsakonias, 2010). Ως επιστέγασμα αυτού που ονομάστηκε «διπλωματία των σεισμών» ήταν η απόφαση του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου στο Ελσίνκι τον Δεκέμβριο του 1999. Η Ελλάδα ήρε το βέτο ενάντια στο καθεστώς υποψηφιότητας της Τουρκίας για ένταξη στην ΕΕ. Ταυτόχρονα, διασφαλιζόταν ο δρόμος προς την επίλυση των διμερών διαφορών δια μέσου διεθνούς διαιτησίας και δρομολογήθηκε η ένταξη της Δημοκρατίας της Κύπρου στην ΕΕ.

Η Τουρκία θα γινόταν υποψήφια για ένταξη στην ΕΕ, ενώ η επίλυση του Κυπριακού, αν και επιθυμητή, δεν θα αποτελούσε προϋπόθεση για την ένταξη της Κυπριακής Δημοκρατίας στην ΕΕ. Όσον αφορά τις διμερείς διαφορές, οι δύο πλευρές κλήθηκαν να διεξάγουν διμερείς διαπραγματεύσεις. Εάν αυτές δεν οδηγούσαν σε αποτέλεσμα μέχρι το τέλος του 2004, τα ζητήματα θα έπρεπε να παραπεμφθούν στο Διεθνές Δικαστήριο (ICJ).

### **Το Ελσίνκι ως ορόσημο – Νέες βάσεις για τις Ελληνοτουρκικές σχέσεις**

Η απόφαση του Ελσίνκι αποτέλεσε ορόσημο για τις σχέσεις Ελλάδας–Τουρκίας (Tsakonias, 2010). Για πρώτη φορά η Ελλάδα υπολόγισε ως ουσιαστικό στρατηγικό στόχο την γειτνίαση και την τριβή της Τουρκίας με τις ευρωπαϊκές πολιτικές αξίες και νόρμες. Η ελληνική πολιτική άλλαξε στάση προς την Τουρκία, από υπό όρους κυρώσεις σε υπό όρους ανταμοιβές (Couloumbis, 1999). Τα ελληνοτουρκικά σύνορα δεν θα λογίζονταν πλέον ως σύνορα της Ευρωπαϊκής Ένωσης και της ευρωπαϊκής ηπείρου αυτής καθαυτής, αλλά ως περιοχή επικοινωνίας και εμπορίου. Η Ελλάδα συμμετείχε πλέον στη διαδικασία εκδημοκρατισμού της Τουρκίας. Δημιουργήθηκε η ελπίδα ότι η διαδικασία εξευρωπαϊσμού της Τουρκίας θα επηρέαζε τις κρατικές υπηρεσίες και την κυβέρνησή της να υιοθετήσουν τις ευρωπαϊκές πολιτικές αξίες (Evin, 2004). Η πολιτική μεταρρύθμιση που δρομολόγησε η ΕΕ στην Τουρκία ήταν ζωτικής σημασίας καθώς θα βελτίωνε τις διμερείς σχέσεις, θα έδινε λύση στο Κυπριακό και τις διμερείς διαφορές ενώ παράλληλα θα συνέβαλε στην επίλυσή τους με βάση το διεθνές δίκαιο. Συμφωνήθηκε ότι η ανάδειξη μιας ακμάζουσας, δημοκρατικής Τουρκίας θα εξυπηρετούσε τα ελληνικά εθνικά συμφέροντα. Αυτό θα διευκόλυνε την επίλυση του Κυπριακού Ζητήματος, των διμερών διαφορών και θα ενίσχυε τόσο τις εμπορικές όσο και τις κοινωνικές σχέσεις μεταξύ των πολιτών. Με άλλα λόγια, η Ελλάδα δεν θα είχε πλέον να αντιμετωπίσει έναν εριστικό και εχθρικό γείτονα, αλλά έναν εταίρο με προοπτικές αγωγής συνεργασίας (Grigoriadis, 2008a).

Εδράζοντας πάνω στο δυναμικό των αυξανόμενων διμερών εμπορικών, τουριστικών και ενεργειακών συνεργασιών, οι δύο χώρες θα καρπώνονταν και τα αμοιβαία οφέλη από μία ειρήνη που διαρκώς τους ξεφεύγει. Τα μέτρα οικοδόμησης εμπιστοσύνης στόχευαν στο να προετοιμάσουν το έδαφος για την επίλυση των διπλωματικών διαφορών. Καθώς οι διμερείς διαπραγματεύσεις υπό την αιγίδα του ΟΗΕ έφτασαν στο αποκορύφωμά τους με το Σχέδιο Ανάν, πολλές υψηλού επιπέδου διμερείς συνομιλίες Ελλάδας–Τουρκίας δημιούργησαν ελπίδες σημαντικής προόδου. Με την απόφαση του Ελσίνκι το 1999 ορίστηκε το 2004 ως κρίσιμο έτος. Το 2004, οι πολιτικές συνθήκες ήταν ιδανικές για την επίλυση των ελληνοτουρκικών

διαφορών. Η Ελλάδα βίωνε μια άνευ προηγουμένου ευημερία και πολιτική σταθερότητα. Ταυτόχρονα, η κυβέρνηση του ΑΚΡ κατέβαλε σημαντικές προσπάθειες για την έναρξη των ενταξιακών διαπραγματεύσεων με την ΕΕ και αμφισβήτησε πολλά από τα στερεότυπα της τουρκικής εξωτερικής πολιτικής. Η απομάκρυνσή της από τον κοσμικού χαρακτήρα στρατιωτικό εναγκαλισμό του κράτους, τής επέτρεψε να αντιπαρατεθεί με τις καθιερωμένες επίσημες τουρκικές απόψεις για το Κυπριακό και τη διαμάχη στο Αιγαίο. Οι κοινωνικοί δρώντες ωφελήθηκαν επίσης από το ευνοϊκό πολιτικό περιβάλλον. Η συνεργασία ελληνοτουρκικών ΜΚΟ έλαβε την νομιμοποίηση και την υποστήριξη της Ευρωπαϊκής Ένωσης και ενισχύθηκε από την προσπάθεια ένταξης της Τουρκίας σε αυτήν (Rumelili, 2005).

#### **Η διπλή ευκαιρία που χάθηκε το 2004**

Ωστόσο, υπήρχαν περιορισμοί στη δυνατότητα για καταλυτική επίδραση των καλών σχέσεων μεταξύ των κοινωνιών όσον αφορά την αλλαγή του πολιτικού κλίματος. Στο απόγειο της μεταρρυθμιστικής διαδικασίας της Τουρκίας, της αισιοδοξίας της ΕΕ και της ελληνοτουρκικής προσέγγισης, οι πλευρές δεν φάνηκαν προετοιμασμένες να αδράξουν την ιστορική ευκαιρία και να κάνουν το θαρραλέο βήμα της επίλυσης της διαφοράς. Ενώ η κυβέρνηση Σημίτη εργάστηκε σκληρά για να δημιουργήσει προϋποθέσεις επιτυχίας στις ειρηνευτικές διαπραγματεύσεις για το Κυπριακό, η κυβέρνηση Καραμανλή δεν ήταν πρόθυμη να καταβάλει την ίδια προσπάθεια και έδειξε επιείκεια με τη μη συναινετική στάση του Κύπριου προέδρου Παπαδόπουλου που είχε διαδεχθεί τον Γλαύκο Κληρίδη στις αρχές του 2003 (Grigoriadis, 2012). Στις 24 Απριλίου 2004, η πιο εμπεριστατωμένη προσπάθεια για την επίλυση του Κυπριακού Ζητήματος απέτυχε, όταν οι Ελληνοκύπριοι απέρριψαν σε δημοψήφισμα το ολοκληρωμένο σχέδιο που είχε εκπονηθεί από τα Ηνωμένα Έθνη. Αυτό σήμαινε ότι η Κύπρος θα γινόταν μέλος της Ευρωπαϊκής Ένωσης χωρίς να προηγηθεί διευθέτηση του ζητήματος. Την 1η Μαΐου 2004, η αποτυχία των δημοψηφισμάτων για το Σχέδιο Ανάν δεν εμπόδισε την είσοδο της Κύπρου στην Ευρωπαϊκή Ένωση. Όμως, το κυπριακό πρόβλημα παρέμεινε τροχοπέδη τόσο στις ενταξιακές διαπραγματεύσεις, όσο και στην ένταξη της Τουρκίας στην ΕΕ και συνέχισε να αποτελεί αγκάθι στις ελληνοτουρκικές σχέσεις (Evvin, 2005). Παρότι το Κυπριακό Ζήτημα δεν αποτελεί βασικό εμπόδιο για την ολοκλήρωση των ενταξιακών διαπραγματεύσεων της Τουρκίας με την ΕΕ, ωστόσο καθιστά ακόμη πιο περίπλοκη τη σχέση μεταξύ Ελλάδας–Τουρκίας (Ker-Lindsay, 2007).

Τον Δεκέμβριο του 2004, στο Ευρωπαϊκό Συμβούλιο στις Βρυξέλλες, όπου αποφασίστηκε η έναρξη των ενταξιακών διαπραγματεύσεων της Τουρκίας με την ΕΕ, η κυβέρνηση Καραμανλή επέλεξε να μην εφαρμόσει τον όρο της απόφασης του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου του Ελσίνκι του 1999 σχετικά με την παραπομπή των διμερών διαφορών με την Τουρκία στο Διεθνές Δικαστήριο ως προϋπόθεση για την έναρξη των διαπραγματεύσεων. Αυτό σήμαινε ότι η Τουρκία θα ξεκινούσε τις διαπραγματεύσεις για την ένταξή της στην ΕΕ χωρίς προηγούμενη παραπομπή των διαφορών της με την Ελλάδα στο Διεθνές Δικαστήριο (ICJ). Η ελληνική κυβέρνηση αποδείχθηκε εις διπλούν απροετοίμαστη να λάβει ιστορικές αποφάσεις και έχασε την ευκαιρία να μεταβάλει την πορεία των ελληνοτουρκικών σχέσεων. Αυτή η αστοχία, θα εκτιμηθεί καλύτερα όταν θα λήξουν οι περιορισμοί που καθιστούσαν δυνατή μια ρηξικέλευθη συμφωνία στην Κύπρο και υπαρκτή την δυνατότητα διευθέτησης μέσω διαιτησίας των διαφορών στο Αιγαίο. Η επιδείνωση των σχέσεων της ΕΕ με την Τουρκία,

σε συνδυασμό με τις αποσβένουσες προοπτικές ένταξης της Τουρκίας στην ΕΕ καθώς και η επιβράδυνση και οπισθοδρόμηση των μεταρρυθμιστικών διεργασιών, μείωσαν σημαντικά τα κίνητρα για την ένταξη της Τουρκίας στην ΕΕ. Οι σχέσεις ΕΕ–Τουρκίας επιδεινώνονται έκτοτε και αυτό είχε ως αποτέλεσμα να εξασθενεί σταδιακά η μετασχηματιστική δύναμη της Ευρωπαϊκής Ένωσης επί της Τουρκίας. Η Ευρωπαϊκή Ένωση δεν μπορούσε πλέον να τελέσει καθοριστικό ρόλο στην ενίσχυση των ελληνοτουρκικών σχέσεων και στην επίλυση των διαφορών (Öniş & Yılmaz, 2008).

### **Κοινωνία των Πολιτών**

Οι επαφές μεταξύ των δύο κοινωνιών συνεχίστηκαν με αμείωτη ένταση και στα χρόνια της κρίσης. Ο τουρισμός δεν λειτουργούσε μόνο ως μέσο διάχυσης αμοιβαίας κατανόησης από κάτω (πολίτες) προς τα πάνω (κυβερνητικός μηχανισμός). Τον ίδιο σκοπό εξυπηρετούσε και ο κλάδος της ψυχαγωγίας. Οι τουρκικές τηλεοπτικές σειρές, ήδη διαδεδομένες σε όλο τον κόσμο, βρήκαν μια απρόσμενη αγορά στην Ελλάδα. Ενάντια στα κοινωνικά στερεότυπα, το ελληνικό κοινό μπόρεσε να ταυτιστεί με το κοινωνικούς κανόνες και το πολιτισμικό υπόβαθρο της τουρκικής τηλεοπτικής σειράς και διαπίστωσε ότι οι ομοιότητες μεταξύ ελληνικής και τουρκικής κοινωνίας είναι περισσότερες από ότι νόμιζαν. Παράλληλα, αν και η ελληνική κρίση είχε επιπτώσεις στον όγκο του εμπορίου και των Άμεσων Ξένων Επενδύσεων (ΑΞΕ, Foreign Direct Investments-FDI), είχε επίσης και κάποιες απροσδόκητες θετικές εξελίξεις. Η Ελλάδα εφαρμόσε το πρόγραμμα «χρυσή βίζα», δίνοντας τη δυνατότητα απόκτησης άδειας διαμονής στην Ελλάδα ύστερα από επένδυση σε ακίνητα ύψους τουλάχιστον 350.000 ευρώ. Έτσι, επέτρεψε σε χιλιάδες Τούρκους πολίτες να γίνουν νόμιμοι κάτοικοί της. Ενδιαφέρον προκαλεί το γεγονός ότι, οι εγχώριες κοινωνικές μεταβολές της Τουρκίας αποτέλεσαν έναν από τους λόγους για την τόνωση του τουρισμού και των σχέσεων στο επίπεδο των δύο κοινωνιών. Η κοσμική μεσαία τάξη της Τουρκίας, η οποία κανονικά θα αντιμετώπιζε με καχυποψία και εθνικιστική προκατάληψη την ελληνική μειονότητα της Τουρκίας αλλά και την Ελλάδα, έκανε μεταστροφή στην προσέγγισή της. Μετά την πολιτική ηγεμονία του ΑΚΡ και την πόλωση της τουρκικής κοινωνίας μεταξύ της συντηρητικής πλειοψηφίας και της κοσμικής μειονότητας, οι κοσμικοί Τούρκοι θα μπορούσαν πλέον να έρθουν πιο κοντά στις μη μουσουλμανικές μειονότητες της χώρας. Καθώς ένιωθαν ότι γίνονταν μειονότητα μέσα στη χώρα τους, μπορούσαν τώρα να αναπτύξουν ενσυναίσθηση για τους μη μουσουλμάνους συμπολίτες τους. Λαμβάνοντας υπόψη αυτή την μεταβολή, η εικόνα της Ελλάδας άλλαξε επίσης. Δεν ήταν πλέον ο μεγαλύτερος εχθρός, αλλά τονίζονταν τα κοινά σημεία στον τρόπο ζωής και τη λαϊκή κουλτούρα. Πολλοί κοσμικοί Τούρκοι άρχισαν να αισθάνονται πιο άνετα στην Ελλάδα από ό,τι σε μια Τουρκία που καθορίζεται ολοένα και περισσότερο από το σουνιτικό Ισλάμ υπό την ηγεμονία του Ρετζέπ Ταγίπ Ερντογάν.

### **Στερεότυπα προς ύφεση**

Η μετρίασμός των ελληνοτουρκικών διαφορών προσέφερε περισσότερες ευκαιρίες για την επίλυσή τους. Στο μεταξύ, η συχνή επαφή των δύο κοινωνιών βοήθησε στην συνειδητοποίηση εκατέρωθεν του Αιγαίου όσον αφορά τις ομοιότητες μεταξύ Ελλήνων και Τούρκων, ωστόσο δεν επηρέασε τις απόψεις της κοινής γνώμης για τα διμερή ζητήματα και το Κυπριακό. Η

ελληνική κοινή γνώμη δεν έδειξε πρόθυμη να υποστηρίξει τις προσπάθειες για την υπέρβαση του υπάρχοντος αδιεξόδου. Αυτό δεν αποτέλεσε έκπληξη, δεδομένου ότι ο εξαιρετισμός, η αυτοθυματοποίηση και η κλίση προς τις θεωρίες συνωμοσίας παρατηρείται έντονα στην κοινή γνώμη. Επιπλέον, ο χαρακτηρισμός των διπλωματικών διαφορών ως «εθνικά θέματα», η αναγωγή σχεδόν κάθε πτυχής των διμερών σχέσεων σε ζήτημα εθνικής ασφάλειας και η ανάδειξή τους ως σχετικών με την ίδια την επιβίωση του έθνους, πόλωσε τη συζήτηση και περιόρισε τη δυνατότητα ελιγμών κάθε κυβέρνησης που επιθυμούσε να διαπραγματευτεί μια λύση. Σε αντιστοιχία με την τουρκική, η ελληνική κοινή γνώμη εμφανίστηκε πεπεισμένη ότι η Ελλάδα είχε 100% δίκιο σε όλες τις διμερείς διαφορές με την Τουρκία ή ότι οι αξιώσεις της Τουρκίας αποτελούσαν μέρος ενός συνεκτικού στρατηγικού σχεδίου αμφισβήτησης της ελληνικής κυριαρχίας και εδαφικής ακεραιότητας στο Αιγαίο. Αυτό δεν αποτελεί έκπληξη, δεδομένου του τρόπου διδασκαλίας της ιστορίας στα σχολεία (Millas, 1991), της ποιότητας και της ποικιλίας των συγγραμμάτων και των ψηφιακών πληροφοριών που κυκλοφορούν και στις δύο χώρες μέσω των αντίστοιχων μέσων ενημέρωσης. Υπό αυτές τις συνθήκες, ήταν εξαιρετικά δύσκολο να υποστηρίξει κανείς την ανάγκη διαπραγμάτευσης και συμβιβασμού. Εάν η μία πλευρά θεωρεί ότι έχει απόλυτο δίκιο και ότι είναι θύμα, τότε οποιαδήποτε διαπραγμάτευση είναι πιθανό να οδηγήσει σε μη αποδεκτές παραχωρήσεις. Στην πραγματικότητα, ο συμβιβασμός δεν λογιζόταν ως αρετή, αλλά ως μειονέκτημα ή ξεπούλημα των «εθνικών δικαιωμάτων». Λύσεις που θα μπορούσαν να φέρουν αμοιβαία οφέλη φάνηκε ότι ήταν δύσκολο να συλληφθούν σαν ιδέα –πόσο μάλλον να επιτευχθούν– καθώς το πρωταρχικό μέλημα θα ήταν τα σχετικά οφέλη της Τουρκίας και όχι τα απόλυτα οφέλη της Ελλάδας.

Αυτή η νοοτροπία συνέβαλε στην εδραίωση του *status quo*, πράγμα που σήμαινε ότι οι ευκαιρίες επίλυσης των διαφορών θα χάνονταν. Η ανυποχώρητη θέση εκ μέρους της κάθε πλευράς θα προστατευόταν στο επίπεδο του διαλόγου χωρίς να καταβάλλεται καμία προσπάθεια για να αντιμετωπιστούν οι ζημιές που θα είχαν υποστεί και οι δύο πλευρές λόγω της εσκεμμένης αναβλητικότητας. Η ρητορική έμφαση στη σημασία των προβλημάτων σε συνδυασμό με την αναβλητικότητα και την απροθυμία ανάληψης οποιουδήποτε ρίσκου για την επίλυσή τους, υποδηλώνει μια βαθιά ριζωμένη υποκριτική στάση. Αυτό φάνηκε να συνάδει με τις προτεραιότητες της κοινής γνώμης που επηρεάζουν τη λήψη πολιτικών αποφάσεων. Υπό αυτές τις συνθήκες, η στερεοτυπική προσέγγιση των διαφορών και η αδράνεια φάνηκε να είναι η πιο επιθυμητή επιλογή για τις κυβερνήσεις. Αυτές, αφού εκτίμησαν τους κινδύνους και τα ποσοστά αποδοχής από την κοινή γνώμη που θα ήταν απόρροια μιας ριζοσπαστικής συμφωνίας και επέλεξαν να κάνουν πίσω.

## **Η επίδραση των εγχώριων πολιτικών και της Κύπρου**

Αυτή η πρακτική, είχε ως αντίκτυπο την αυξανόμενη επιρροή των εκάστοτε εγχώριων πολιτικών στην αντίστοιχη ελληνική και τουρκική εξωτερική πολιτική. Καθώς τα πολιτικά κόμματα αναλώνονταν σε προσπάθειες να υπερκεράσουν το ένα το άλλο στον εθνικισμό, υπήρχε ο φόβος ότι κάθε προσπάθεια προώθησης μετριοπαθών απόψεων στις διμερείς διαφορές θα αποτύγχανε εκλογικά. Οι φιλοπόλεμες δηλώσεις που έκανε η μία πλευρά απέναντι στην άλλη, έγινε συχνό φαινόμενο και ταυτόχρονα η εισβολή της Τουρκίας στην βόρεια Συρία προκάλεσε την οργή της ελληνικής κοινής γνώμης. Οι μη ευνοϊκές συνθήκες του διεθνούς και

εγγώριου πολιτικού περιβάλλοντος εκατέρωθεν του Αιγαίου, σήμαινε ότι θα ήταν ακόμη πιο δύσκολο να περιμένουμε από τους πολιτικούς ηγέτες το απαιτούμενο αίσθημα ευθύνης για την έναρξη μιας διαδικασίας επίλυσης των διαφορών. Η ευτυχής συγκυρία της ταυτόχρονης εμφάνισης εμπνευσμένης ηγεσίας και ύπαρξης ευνοϊκών διεθνών συνθηκών που υπήρχε το 2004 είχε πλέον χαθεί από τον ορίζοντα. Αν η ηγεσία ήταν ένα σπάνιο αγαθό τότε, η εύρεσή της τώρα θα ήταν ακόμη πιο δύσκολη.

Η δημοκρατική οπισθοδρόμηση της Τουρκίας και η κήρυξή της σε «κατάσταση εκτάκτου ανάγκης» μετά το αποτυχημένο πραξικόπημα στις 15 Ιουλίου 2016 περιέπλεξαν περαιτέρω τη σχέση μεταξύ των χωρών και πρόσθεσαν επιπλέον ανησυχίες. Η φυγή Τούρκων πολιτών προς την Ελλάδα, τους οποίους η τουρκική κυβέρνηση κατηγόρησε ότι είναι μέλη του κινήματος Γκιουλέν και συνωμότες πραξικοπήματος, πρόσθεσε νέα προβλήματα στην ημερήσια διάταξη. Η υπόθεση οκτώ αξιωματικών του στρατού που διέφυγαν από την Τουρκία για την Ελλάδα τη νύχτα του αποτυχημένου πραξικοπήματος με στρατιωτικό ελικόπτερο και οι οποίοι κατηγορήθηκαν ότι εμπλέκονταν στο αποτυχημένο στρατιωτικό πραξικόπημα στις 15 Ιουλίου 2016 ήταν μόνο η κορυφή του παγόβουνου. Η «κατάσταση εκτάκτου ανάγκης» παρατεινόταν στην Τουρκία. Αυτό σήμαινε ότι το κράτος δικαίου, τα θεμελιώδη ανθρώπινα δικαιώματα και οι πολιτικές ελευθερίες θα παρέμεναν σε αναστολή και ως εκ τούτου θα ήταν αδύνατο για τις ελληνικές δικαστικές αρχές να εγκρίνουν την έκδοση των Τούρκων φυγάδων.

Δεν πρέπει να υποτιμά κανείς την επίμονη επιδραστικότητα του Κυπριακού Ζητήματος στις ελληνοτουρκικές σχέσεις. Το κυπριακό ζήτημα μπορεί να μην αποτελεί πλέον προτεραιότητα για την κοινή γνώμη της Ελλάδας ή της Τουρκίας. Ωστόσο, μια κρίση στην Κύπρο θα μπορούσε ακόμα να θέσει σε κίνδυνο την προσέγγιση και να δυναμιτίσει όλες τις προσπάθειες που έχουν γίνει προς την κατεύθυνση της προώθησης της ειρήνης και της σταθερότητας. Ενώ η αισιοδοξία είχε αναπτρωθεί μετά την εκλογή του Νίκου Αναστασιάδη και του Μουσταφά Ακιντζί, η αποτυχία του τελευταίου γύρου των ειρηνευτικών διαπραγματεύσεων αύξησε τον κίνδυνο επανεμφάνισης μιας κρίσης. Μια πιθανή κατάρρευση της ειρηνευτικής διαδικασίας στην Κύπρο υπό τη διαμεσολάβηση των Ηνωμένων Εθνών είναι πιθανό να προκαλέσει μια σειρά αρνητικών εξελίξεων. Καθώς θα συζητηθούν εναλλακτικά σχέδια για το μέλλον της Κύπρου, η πιθανή προσάρτηση της αυτοαποκαλούμενης «Τουρκικής Δημοκρατίας της Βόρειας Κύπρου» στην Τουρκία θα έχει καταστροφικές συνέπειες όχι μόνο στις ελληνοτουρκικές σχέσεις αλλά και στις σχέσεις ΕΕ-Τουρκίας στο σύνολό τους.

### **Συμπέρασμα**

Οι λόγοι της αποτυχίας εξεύρεσης μιας λύσης για τις Ελληνοτουρκικές διαφορές και το Κυπριακό Ζήτημα είναι σύμφυτες με τους λόγους που έχουν συμβάλει στην ελληνική οικονομική και κοινωνική κρίση. Η αναβολή δύσκολων αλλά αναγκαίων αποφάσεων για το μέλλον μπορεί να έγινε υπό την πίεση της κοινής γνώμης και βραχυπρόθεσμα να εξυπηρετήσει τα συμφέροντα συγκεκριμένων πολιτικών κομμάτων ή ηγετών, αλλά δυσχέρανε τη χάραξη εσωτερικής και εξωτερικής πολιτικής. Σε κάποια φάση, η πολιτική εκλαμβάνονταν ως μία *ad infinitum* διαχείριση των προβλημάτων, δίχως να υπάρχει ουσιαστική πρόθεση να λυθούν. Αυτή η παραλυτική στασιμότητα αποδείχθηκε ισχυρότερη από την ανάγκη να ξεκινήσει μια νέα εποχή στις διμερείς σχέσεις. Η υπεύθυνη ηγεσία του 1999 αποτέλεσε ιστορική ευκαιρία για επαναπροσέγγιση, όμως χάθηκε το 2004. Η έλλειψη εμπνευσμένης ηγετικής καθοδήγησης σήμαινε την υιοθέτηση συμπεριφορών της κοινής γνώμης και όχι τη διαμόρφωσή τους μέσω

αιτιολογημένων επιχειρημάτων. Ταυτόχρονα, η εργαλειοποίηση της εξωτερικής πολιτικής για ψηφοθηρικούς λόγους μετατρέπεται σε μία διαρκώς αυξανόμενη, κοινή και επιζήμια πρακτική τόσο στην Ελλάδα όσο και στην Τουρκία, ενώ ο εθνικισμός παρέμενε ένα χρήσιμο όπλο στη φαρέτρα των πολιτικών αρχηγών. Δεν υπήρξε αποτελεσματικότερο εργαλείο από την κινητοποίηση μέσω του εθνικισμού των Ελλήνων πολιτών, όσο η εκμετάλλευση των ελληνοτουρκικών σχέσεων. Η συσπείρωση γύρω από την σημαία ήταν πάντοτε δελεαστική για τους πολιτικούς ηγέτες των οποίων οι κυβερνητικές επιδόσεις αποδεικνύονταν αναποτελεσματικές και ως εκ τούτου έπρεπε αυτοί να διαχειριστούν την απογοήτευση και την διάψευση των προσδοκιών της κοινής γνώμης. Καθόσον οι ευκαιρίες για διευθέτηση των διαφορών περνούσαν και χάνονταν, σε περιπτώσεις κλιμάκωσης των σχέσεων και πρόκλησης επεισοδίων και οι δύο πλευρές είχαν να διαχειριστούν και να ελέγξουν τις ζημιές που είχαν προκληθεί. Το πιο σημαντικό ήταν ότι αυτή η κατάσταση δεν επέτρεπε την αποσαφήνιση του κόστους της αδράνειας και του οφέλους που θα προέκυπτε από ενδεχόμενη αλλαγή πλευσης στις εκατέρωθεν πολιτικές. Το ξέσπασμα της κρίσης ανέδειξε ότι αυτή η επιλογή δεν ήταν σοφή και το τίμημά της ήταν υπερβολικά υψηλό.

Η επίσημη επίσκεψη του Τούρκου Προέδρου Ρετζέπ Ταγίπ Ερντογάν στην Ελλάδα τον Δεκέμβριο του 2017 εμφανίστηκε απροσδόκητα σαν μία ευκαιρία για να ανατραπεί αυτή η στασιμότητα. Η πρώτη επίσημη επίσκεψη αρχηγού τουρκικού κράτους μετά από εξήντα και πλέον χρόνια έδωσε την ευκαιρία να αναδιαμορφωθούν οι διμερείς σχέσεις. Ο ίδιος ο Ερντογάν, ο οποίος είχε εμπλακεί σε διάφορα μέτωπα εξωτερικής πολιτικής, φάνηκε πρόθυμος να βελτιώσει το διεθνές προφίλ της Τουρκίας μέσω μιας επιτυχημένης επίσκεψης. Ωστόσο, το μήνυμά του για αμοιβαία επωφελείς λύσεις και στενότερη συνεργασία επισκιάστηκε από την αναφορά του σχετικά με την ανάγκη αναθεώρησης της Συνθήκης της Λωζάνης. Αυτό μονοπώλησε το ενδιαφέρον των ελληνικών μέσων ενημέρωσης και ταυτόχρονα, η επίσημη υποδοχή του προέδρου Ερντογάν από τον Έλληνα Πρόεδρο της Δημοκρατίας, Προκόπη Παυλόπουλο, τελείωσε με μια απροσδόκητη και μάλλον πρωτοφανή δημόσια ανταλλαγή επιχειρημάτων. Αμέσως μετά την αναχώρηση του Ερντογάν, η Τουρκία επανέλαβε τις διεκδικήσεις της για το καθεστώς κυριαρχίας νησιών και βραχονησίδων του Αιγαίου πυροδοτώντας εκ νέου μία βαθιά κρίση. Ένα νέο επεισόδιο τον Φεβρουάριο του 2018 στα νερά γύρω από τις βραχονησίδες των Ιμίων/Καρντάκ ανέδειξε ότι τα ζητήματα που και οι δύο πλευρές επέλεξαν να παρακάμψουν και να μην επιλύσουν θα παραμένουν αγκάθια που θα μπορούσαν να αναζωπυρώσουν τις εντάσεις, εφόσον η εγχώριες πολιτικές πρακτικές συνεχίζουν να κινούνται προς αυτή την κατεύθυνση. Η ιδιαίτερως αργή ανάκαμψη της Ελλάδας προς την πολιτική και οικονομική ομαλότητα και η οπισθοδρόμηση των δημοκρατικών θεσμών της Τουρκίας είναι πιθανό να δημιουργήσουν συνθήκες όπου οι διμερείς διαφορές θα ελλοχεύουν διαρκώς τον κίνδυνο ατυχήματος. Η απώλεια ευκαιριών επίλυσης των συγκρούσεων στο παρελθόν έχει μετατρέψει την διαχείριση των ζημιών σε μία διαρκώς υιοθετούμενη πρακτική. Η ηγεσία με αίσθημα ευθύνης και υπευθυνότητας θα πρέπει να αποτελέσει ξανά ουσιώδες στοιχείο όταν η επόμενη ευκαιρία για επίλυση των διαφορών εμφανιστεί ξανά. Οι θεσμικές προϋποθέσεις για την ανάδειξη αυτών των αρετών είναι πράγματι ένα θέμα που αξίζει ακαδημαϊκής διερεύνησης στο πεδίο της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής και όχι μόνο.

# **ΠΡΩΤΟΤΥΠΟ ΚΕΙΜΕΝΟ**

## **THE OXFORD HANDBOOK OF MODERN GREEK POLITICS**

### **Greek-Turkish Relations: The Post-Helsinki Era**

By Ioannis N. Grigoriadis  
Bilkent University

#### *Abstract*

This chapter examines the development of Greek-Turkish relations under the influence of the European Union and the limits of the rapprochement between the two countries. The European Union has been the catalyst for the pacification of the relations of several European states whose competition had led them to recurrent conflict. The 1999 lifting of the Greek veto on the improvement of EU-Turkey relations triggered an improvement in bilateral relations which has remained unprecedented since the 1950s. Bilateral relations underwent a paradigmatic shift which allowed for zero-sum game-based approaches to be challenged. Economic and civil society ties grew stronger; minority problems were mitigated while long-standing bilateral diplomatic disputes remained unresolved and far from international adjudication. Turkey's faltering EU membership ambitions weakened a crucial catalyst of Greek-Turkish rapprochement, yet there was no relapse to the pre-1999 problematic relations. Turkey's possible drifting away from Western institutions poses another strategic challenge on the Greek government.

Despite the severe economic and social crises that hit Greece and Turkey in the last decade, Greek-Turkish relations have not been derailed. In both countries, bilateral disputes and the Cyprus issue have declined in importance compared to other foreign policy issues. This allowed both sides to focus on urgent questions, but removed a strong incentive to take risks for conflict resolution. The costs of postponing a bitter compromise appear low, and this provides a strong incentive to political leaders to refrain from necessary political risks. This poses substantial risks for the future and sets a limit to the development of even closer economic and social relations. The inability to resolve outstanding problems through unpleasant but necessary compromise can be juxtaposed with the chronic inability of Greek governments to reach unpopular but necessary solutions in a number of crucial domestic political issues. Institution-building and leadership are sine qua non for the overcoming of the seemingly intractable Greek-Turkish disputes.

#### **Introduction**

Turkey has been one of the main preoccupations of Greek foreign policy for obvious reasons.

Besides Turkey being Greece's largest neighbour, Greek and Turkish national identity have to a significant degree been defined against each other, as the Balkans and Anatolia painfully shifted from the empire to the nation-state era (Özkırımlı & Sofos, 2008). Following a decade of military confrontation, the 30 January 1923 Population Exchange Convention and the Treaty of Lausanne of 24 July 1923 became the cornerstones of the bilateral relationship between Greece and Turkey. They were followed by a unexpected rapprochement that delivered the Venizelos-Ataturk accords of 1929 and the 1930 Treaty of Friendship (Ladas, 1932). The end of the Second World War and the outbreak of the Cold War found both states in the same camp. Greece and Turkey's 1952 NATO membership was meant to consolidate the Western orientation of both countries and facilitate a security partnership between them. Nevertheless, the outbreak of the Cyprus question would eventually end the rapprochement and bring to surface several latent bilateral disputes, especially with reference to minorities and borders. The 6-7 September 1955 pogrom against the Greek minority of Istanbul linked to the outbreak of the Greek Cypriot armed struggle for union with Greece became a watershed (Alexandris, 1983). The independence of the Republic of Cyprus in 1960 did not smooth relations, as already in 1963, a constitutional crisis led to the de facto end of the bicomunal character of the state and intercommunal violence. Greek-Turkish relations came to the brink of war in 1964 and in 1967 due to Cyprus. The July 1974 events with the Greek-instigated military coup and the Turkish invasion of Cyprus brought Greek-Turkish relations to the lowest point since 1923. While an all-out war was avoided, Turkey rose to the position of Greece's top security threat. Greek strategic planning was reconfigured: security forces were no more focusing on preventing a Soviet bloc assault across the iron curtain that divided Europe and went along the northern borders of Greece. Instead they built up Greece's defence capacity against Turkey along the Evros and the Aegean islands. Meanwhile, old disputes were rekindled, and new emerged: The parties disagreed on the delineation of their territorial waters, continental shelf and flight information zone (FIR) (Heraclides, 2010). The signature of the International Convention on the Law of the Sea (UNCLOS) in Montego Bay, Jamaica on 10 December 1982 could not provide a blueprint for a solution, as Turkey refused to become a signatory. Recurrent aircraft dog fights over the Aegean would become a dangerous and costly reminder of the absence of a solution.

#### The EEC as a Novel Factor-The Road to Helsinki

Meanwhile, Greece's EEC membership in 1981 became a watershed for Greek foreign policy towards Turkey. The unanimity rule in issues pertaining to EEC foreign relations and enlargement meant that Greece acquired leverage upon the future of EEC-Turkey relations. As following the 1980-1983 military regime, Turkey acquired an interest in EEC membership and filed a membership application in 1987, Greece made its consent on the improvement of EEC Turkey relations conditional upon positive developments in the Cyprus issue and its bilateral disputes with Turkey. Vetoing any steps towards improving EU-Turkey relations at the absence of any progress became a key point of Greek policy towards Turkey. Short-lived efforts to overcome the stalemate as in Davos in 1985 failed to deliver any tangible results. The crisis of 1987 when Turkey declared that the Turkish exploratory vessel Sismik would conduct hydrocarbon research in disputed regions of the Aegean pointed at how dangerous the situation

remained for regional peace and stability. The crisis in bilateral relations had a negative spill over regarding the treatment of minorities. The application of negative reciprocity in minority affairs turned the Greek minority in Turkey and the Muslim minority of Greece into hostages of bilateral relations (Grigoriadis, 2009; Kurban & Tsitselikis, 2010). This reflected a dominant view that minority members did not enjoy their rights as fully-fledged citizens of the state but in the context of the treaties signed by both Greece and Turkey and the extent they remained applicable or valid.

Turkey's weight in Greece's security calculations was reinforced with the end of the Cold War, which removed the last vestiges of a Soviet threat from Greece's northern borders. While both states competed for regional influence in South-eastern Europe and the Black Sea, Greek-Turkish relations went through two severe crises in the 1990s. The Imia/Kardak crisis of January 1996 and the Ocalan crisis of February 1999 highlighted the risks that the absence of any dialogue and inertia harboured. Both sides eventually realized that the prolongation of the status quo was no safe option, and urgent diplomatic action was needed. The first steps taken by Foreign Ministers George Papandreou and Ismail Cem in early 1999 at the outset of the Kosovo war gained traction following two calamities that befell upon the two countries. The August 1999 earthquake near Istanbul and the September 1999 earthquake near Athens caused major damages and thousands of deaths. The two earthquakes painfully reminded both Greeks and Turks of their geographic proximity and common human security threats. They offered a rare opportunity for the manifestation of mutual solidarity. The delivery of humanitarian aid across the Aegean had a catalytic effect on public opinion, and the two foreign ministers captured the historic opportunity (Tsakonas, 2010). What was coined as "earthquake diplomacy" culminated in the December 1999 Helsinki European Council decision. Greece lifted its veto against the EU candidacy of Turkey, while at the same time securing a path for the resolution of bilateral disputes through international adjudication and the EU membership of the Republic of Cyprus. Turkey would become a candidate for EU membership, while the resolution of the Cyprus issue while desirable would not be a precondition for the EU membership of the Republic of Cyprus. Regarding the bilateral disputes, both sides were invited to conduct bilateral negotiations. If these failed to produce a result by the end of 2004, the issues would have to be referred to the International Court of Justice (ICJ).

### **The Helsinki Watershed-Recasting Greek-Turkish Relations**

The Helsinki decision proved a watershed for Greek-Turkish relations (Tsakonas, 2010). For the first time Greece considered Turkey's socialization into the European political values and norms as an essential strategic objective. Greek policy towards Turkey had shifted from conditional sanctions to conditional rewards (Couloumbis, 1999). The Greek-Turkish frontier was no more envisioned as the border of the European Union and the European continent itself but as an area of communication and trade. Greece became a stakeholder in Turkey's democratization process. Turkey's Europeanization process was hoped to influence government offices and the government to endorse European political values (Evin, 2004). EU initiated political reform in Turkey offered a crucial instrument for the improvement of bilateral relations and breaking the stalemate in the Cyprus conflict and bilateral disputes and

contributing to their resolution upon the basis of international law. It was agreed that the emergence of a prosperous, democratic Turkey would serve Greek national interests, as this would facilitate the resolution of the Cyprus question, the bilateral disputes and boost trade and civil society relations. In other words, Greece would not have to deal with an angry and aggressive neighbour anymore but with a partner of growing significance (Grigoriadis, 2008a).

Tapping on the potential of growing bilateral trade, tourism and energy partnerships offered mutual gains and underlined the unrealized peace dividend. Confidence-building measures were hoped to prepare the ground for the resolution of diplomatic disputes. As the UN-facilitated bilateral negotiations came to a high point with the Annan Plan, several rounds of high-level bilateral talks between Greece and Turkey raised hopes about a breakthrough. The 1999 Helsinki decision had set 2004 as a crucial year. In 2004, the political conditions for the resolution of Greek-Turkish disputes were optimal. Greece enjoyed an unprecedented prosperity and political stability, while the AKP government put serious efforts to achieve the start of Turkey's EU accession negotiations and challenged many of the stereotypes of Turkish foreign policy. Its opposition to the secularist military-bureaucratic allowed him to take positions against long-standing Turkish official views of the Cyprus conflict and the Aegean dispute. Civil society actors also benefited from the favourable political environment. Greek-Turkish NGO cooperation was legitimized and supported by the European Union and Turkey's EU membership process (Rumelili, 2005).

#### A Double Opportunity Missed in 2004

On the other hand, the ability of civil society to catalyse a change had its own limits. At the heyday of Turkey's reform process and EU optimism and the Greek-Turkish rapprochement, the sides appeared not prepared to capture the historic opportunity and take the courageous step of conflict resolution. While the Simitis government had worked hard to create the conditions for a success in the Cyprus peace negotiations, the Karamanlis government proved unwilling to put the same effort and indulgent with the non-compromising attitude of the Cypriot President Papadopoulos that had succeeded Glafkos Klerides in early 2003 (Grigoriadis, 2012). On 24 April 2004, the most comprehensive effort to resolve the Cyprus question failed, when the Greek Cypriots rejected in a referendum the comprehensive plan prepared by the United Nations. This meant that Cyprus would become a member of the European Union without a prior solution of the conflict. While the failure of Annan Plan referendums did not prevent the entry of Cyprus into the European Union on 1 May 2004, the Cyprus problem remained an obstacle to Turkey's EU accession negotiations and continued poisoning Greek-Turkish relations, as well as Turkey's EU accession process (Evin, 2005). While the Cyprus question was far from being the most important obstacle to the conclusion of Turkey's EU accession negotiations, it complicated the relationship even further (Ker-Lindsay, 2007).

In December 2004, at the Brussels European Council, when the start of Turkey's EU accession negotiations would be decided, the Karamanlis government opted not to enforce the term of the 1999 Helsinki European Council decision on the referral of the bilateral disputes with Turkey to the International Court of Justice as a condition for the start of Turkey's EU accession negotiations. This meant that Turkey would start its EU accession negotiations without a prior referral of its disputes with Greece to the International Court of Justice (ICJ).

The Greek government appeared twice unprepared to make historic decisions and missed the opportunity to change the course of Greek-Turkish relations. The significance of this negligence could be better evaluated when the permissive conditions that made a breakthrough deal in Cyprus and adjudication of the Aegean disputes possible expired. The deterioration of EU-Turkey relations, the declining prospects of Turkey's EU accession, the slowdown and eventual backslide of the reform process all removed strong incentives for. EU-Turkey relations have persistently soured ever since, and this meant that the transformative power of the European Union over Turkey would go constantly weaker. The European Union could no more play the crucial role in promoting the Greek-Turkish relations and conflict resolution (Öniş & Yılmaz, 2008).

### Civil Society

Civil society encounters continued unabated in the crisis years. Tourism was not the only instrument of promoting better understanding bottom-up. The same objective was served by the entertainment industry. Turkish TV series, already very popular across the globe, found an unexpected market in Greece. Against social stereotypes, the Greek audience could relate with the normative and cultural underpinnings of the Turkish TV series and found out that commonalities between the Greek and Turkish society are stronger than once thought. Meanwhile, while the Greek crisis had a toll on the volume of trade and FDI, it also had some unexpected positive effects. Greece's decision to introduce a "golden visa" program, thereby introducing the possibility of acquiring a residence permit in Greece following a real estate investment of at least 350,000 Euros allowed thousands of Turkish citizens to become legal residents in Greece. Turkey's growing domestic social rifts interestingly became one of the reasons boosting tourism and relations on the civil society level. Turkey's secularist middle class, which would normally view with suspicion and nationalist bias Turkey's Greek minority and Greece, made a U-turn in its approach. Following the AKP political hegemony and the polarization of Turkish society between the conservative majority and the secularist minority, Turkish secularists could come closer to the country's non-Muslim minorities. As they felt themselves becoming a minority within their own country they could develop empathy for their non-Muslim co-citizens. Considering that transformation, Greece's image was also transformed. It was no more the archenemy, but commonalities in lifestyle and popular culture were stressed instead. Many secularist Turks started feeling more comfortable in Greece than in a Turkey increasingly defined by Sunni Islam under the hegemony of Recep Tayyip Erdoğan.

### Mental Barriers to Compromise

The relative relegation of the importance of the Greek-Turkish disputes has improved opportunities for conflict resolution. Nonetheless, while increased contact helped raise awareness on both sides of the Aegean regarding the commonalities between Greeks and Turks, this did not affect public opinion views on bilateral issues and the Cyprus question. The Greek public opinion appeared unwilling to endorse efforts to overcome the existing stalemate. This was not a surprise given that exceptionalism, self-victimization and propensity to conspiracy

theories featured strongly in public opinion perceptions. Moreover, framing the diplomatic disputes as “national issues”, securitizing almost every aspect of the bilateral relations and making them look pertinent to the very survival of the nation, sentimentalized the debate and limited the manoeuvring grounds of any government wishing to negotiate a solution. In line with its Turkish counterpart, the Greek public opinion appeared convinced that Greece was 100 percent right in all bilateral disputes with Turkey or that Turkey’s claims were part of a coherent strategic plan to challenge Greek sovereignty and territorial integrity in the Aegean. This was no surprise given the way history was taught in schools (Millas, 1991), the quality and diversity of mainstream print and electronic information circulating in both countries through print and electronic media. Under these circumstances, it was rather difficult to argue for the necessity of negotiation and compromise. If one side is completely right and victimized, then any negotiation is likely to lead to unacceptable concessions. In fact, compromise was not seen as a virtue but rather as a vice or a selloff of “national rights”. Win-win solutions appeared hard to conceptualize -let alone achieve- as the primary concern would be the relative gains of Turkey and not the absolute gains of Greece.

This mentality helped consolidate the status quo which meant that opportunities to resolve the disputes would be forfeited. The adamant position of the parties would be protected at the discourse level without making any effort to address the losses that both sides incurred because of deliberate procrastination. Rhetorical emphasis on the significance of the problems combined with procrastination and unwillingness to take any risks for their resolution pointed at a strong-rooted hypocrisy. This appeared to be in harmony with public opinion priorities which influence political decision making. Under these conditions entertaining the stereotypical view of the disputes and inertia appeared to be the most desirable option for governments which evaluated the risks to their public opinion approval rates as a result of a breakthrough agreement and chose to back off.

### The Effect of Domestic Politics and Cyprus

This resonated with the increasing influence of domestic politics on Greek and Turkish foreign policy. As political parties were engaging in efforts to outbid each other in nationalism, any attempts to promote moderate views in the bilateral disputes were feared to backfire electorally. Belligerent statements against became more common and Turkey’s invasion of northern Syria cause ire within the Greek public opinion. The non-permissive international and domestic political environment on both sides of the Aegean meant that it would be even more difficult to expect from political leaders the sense of responsibility necessary to embark on a conflict resolution process. The virtuous constellation of political leadership, international environment existing in 2004 appeared nowhere in the horizon. If leadership had been a scarce commodity even back then, finding it now would be even more difficult.

Turkey’s democratic backsliding and the declaration of a “state of emergency” following the abortive coup of 15 July 2016 have further complicated the relationship and raised additional concerns. The flight of Turkish citizens to Greece, which the Turkish government accused of being members of the Gülen movement and coup conspirators added new problems to the agenda. The case of eight military officers who fled Turkey for Greece at the night of the abortive coup on board a military helicopter and accused by the Turkish

government of being implicated to the abortive military coup of 15 July 2016 was only the tip of the iceberg. As the continued extension of the “state of emergency” in Turkey meant that the rule of law and fundamental human rights and freedoms remained suspended, it was impossible for Greek judicial authorities to approve the extradition of Turkish fugitives.

One should not underestimate the enduring ability of the Cyprus question to affect Greek-Turkish relations. The Cyprus question may no more be a priority for the public opinion of Greece or Turkey. Yet a crisis in Cyprus could still endanger the rapprochement and all steps made towards the promotion of peace and stability. While optimism had risen since the election of Nicos Anastasiades and Mustafa Akıncı, the failure of the latest round of the peace negotiations has increased the risk of a crisis. A possible collapse of the UN-facilitated peace process in Cyprus is likely to trigger a series of negative developments. As alternative plans for the future of Cyprus would be discussed, the possible annexation of the “Turkish Republic of Northern Cyprus” to Turkey would have disastrous consequences not only to Greek-Turkish relations but to EU-Turkey relations as a whole.

## **Conclusion**

The reasons for the failure of conflict resolution in Greek-Turkish disputes and the Cyprus problem are reminiscent of the reasons that contributed to the Greek economic and social crisis. Postponing hard but necessary decisions indefinitely to the future may have been endorsed by the public opinion and served the fortunes of specific political parties or leaders in the short term but burdened domestic and foreign policy making. At some point politics was understood as ad infinitum management of problems without the intention of solving them. The paralytic procrastination proved more powerful than the need to launch a new era in bilateral relations. The leadership shown in 1999 and were able to launch the rapprochement, a historic opportunity was missed in 2004. Lack of leadership meant following public opinion attitudes and not shaping them through reasoned argument. While the instrumentalization of foreign policy to rally domestic support turned into an increasingly common and rather damaging practice in both Greece and Turkey, nationalism remained a handy tool in the toolkit of leaders. There has been no tool more effective in generating nationalist mobilization in Greece than Greek-Turkish relations. Rallying around the flag has always been tempting to political leaders whose government performance has proven less than satisfying and hence had to manage the disenchantment and disillusionment of the public opinion. Since opportunities to resolve the disputes were missed, one had to engage in damage control when escalation occurred. Most importantly it did not allow for the cost of inertia to be clear and the benefits of reform to be accrued. The outbreak of the crisis highlighted that this option was not a wise one and its price was exorbitantly high.

The official visit of the Turkish President Recep Tayyip Erdoğan to Greece in December 2017 emerged as an unexpected opportunity to reverse this stagnation. The first official visit of a Turkish head of state in more than sixty years provided an opportunity to recast bilateral relations. Erdoğan himself who was embattled in several foreign policy fronts appeared willing to improve Turkey’s international profile through a successful visit. Nevertheless, his message of win-win solutions and stronger cooperation were overshadowed by his reference on the need to update the Treaty of Lausanne. This monopolized the interest

of the Greek media and the official reception of President Erdoğan by the Greek President Prokopios Pavlopoulos ended up in an unexpected and rather unprecedented public exchange of arguments. Soon after the departure of Erdoğan, Turkey reiterated its claims over Aegean islands and rocks sparking a deeper crisis. The February 2018 Imia/Kardak crisis highlighted that issues that both sides have opted to bypass and not resolve will remain thorns that could reignite tensions if domestic politics provide incentives on that direction. Greece's rather slow recovery to political and economic normalcy and Turkey's democratic backsliding are likely to create conditions where bilateral disputes will become exposed to the risk of an accident. Missing the conflict resolution opportunities in the past has turned damage control into an essential task. Leadership and responsibility will be again essential when the next opportunity arises. The institutional prerequisites for the cultivation of these virtues are indeed a topic worth academic inquiry in the field of Greek foreign policy and beyond that.

## ΣΧΟΛΙΑΣΜΟΣ

Η παρούσα πτυχιακή εργασία αποτελεί τη μετάφραση από την αγγλική προς την ελληνική γλώσσα και το σχολιασμό του επιστημονικού κειμένου του Ιωάννη Ν. Γρηγοριάδη, με τίτλο “Greek-Turkish Relations: The Post-Helsinki Era”. Πιο συγκεκριμένα, το κείμενο αντλήθηκε από το ηλεκτρονικό αποθετήριο ερευνητικών και επιστημονικών εργασιών της πλατφόρμας ResearchGate και έχει επίσης δημοσιευτεί στον Συλλογικό Τόμο με τίτλο *THE OXFORD HANDBOOK OF MODERN GREEK POLITICS*, ο οποίος στοχεύει στην παρουσίαση μιας ολοκληρωμένης εικόνας για την εξέλιξη της ελληνικής πολιτικής τις τελευταίες δεκαετίες. Για τον εν λόγω Συλλογικό Τόμο δεν υπάρχει μέχρι στιγμής κάποια επίσημη μετάφραση στην ελληνική γλώσσα, γι’ αυτό και η μεταφραστική εντολή της παρούσας εργασίας αφορά την μετάφραση του συγκεκριμένου επιστημονικού κειμένου που αποτελεί μέρος του. Λόγω της σημαντικής έκτασης του κειμένου, επιλέχθηκαν συγκεκριμένα κεφάλαια προς μετάφραση και σχολιασμό τα οποία εστιάζουν σε θέματα όπως η ιστορική αναδρομή, οι σχέσεις μεταξύ των πολιτών των δύο κοινωνιών και οι επιπτώσεις των εγχώριων πολιτικών των δύο κρατών, κυρίως όσον αφορά την Κύπρο. Θα ήταν ενδιαφέρον για το ελληνικό κοινό να έρθει σε επαφή με την προσέγγιση του θέματος από έναν ακαδημαϊκό, ο οποίος είναι μεν Έλληνας αλλά ανήκει στο δυναμικό ενός τουρκικού Πανεπιστημίου. Η επιλογή του κειμένου έγινε κυρίως λόγω προσωπικού ενδιαφέροντος για τον τομέα της Πολιτικής Επιστήμης. Το συγκεκριμένο κείμενο αποτέλεσε μια ενδιαφέρουσα μεταφραστική πρόκληση, ενώ, παράλληλα μου έδωσε την ευκαιρία να εμβαθύνω και να διευρύνω τις γνώσεις μου πάνω την θεματική που πραγματεύεται.

Ειδικότερα, το προς μετάφραση κείμενο αναφέρεται στον τρόπο με τον οποίο εξελίχθηκαν οι ελληνοτουρκικές σχέσεις υπό την αιγίδα της Ευρωπαϊκής Ένωσης καθώς και στην εκσυγχρονιστική προσέγγιση Ελλάδας-Τουρκίας έχοντας ως σημείο αναφοράς τη Συμφωνία του Ελσίνκι το 1999. Αρχικά, για την κατανόηση των πολιτικών εξελίξεων παραθέτει το ιστορικό πλαίσιο μέσα στο οποίο συνέβησαν μερικά από τα κυριότερα γεγονότα που αφορούν την περίοδο αμέσως μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή και τις σημαντικότερες Συμβάσεις και Συνθήκες που διαμόρφωσαν τις ελληνοτουρκικές σχέσεις. Στην συνέχεια, αναφέρεται στην Ευρωπαϊκή Ένωση ως παράγοντα συνδιαμόρφωσης των ελληνοτουρκικών σχέσεων και στις πολιτικές καταστάσεις που οδήγησαν στην Συμφωνία του Ελσίνκι. Επιπλέον, ο συγγραφέας, παρουσιάζει τις πολιτικές τακτικές και στρατηγικές που υιοθέτησαν και ακολούθησαν οι δύο πλευρές στο πλαίσιο των διμερών τους σχέσεων και που κατά την γνώμη του, κατέληξαν στο να χαθούν ευκαιρίες για επίλυση των χρόνιων διμερών διαφορών των δύο κρατών. Ακολουθεί η εξέταση της αλληλεπίδρασης των πολιτών των δύο χωρών και της υποχώρησης των διάφορων στερεοτύπων. Ακόμη, γίνεται αναφορά και στον τρόπο με τον οποίο οι εγχώριες πολιτικές της Ελλάδας και της Τουρκίας είχαν αντίκτυπο στο Κυπριακό Ζήτημα. Τέλος, παρότι τα κείμενα των πολιτικών επιστημών επιδιώκουν συνήθως την αντικειμενικότητα και την αμεροληψία, παρουσιάζοντας πολλαπλές οπτικές γωνίες, θα μπορούσαμε ίσως να διακρίνουμε σε κάποια σημεία ότι ο συγγραφέας επικεντρώνεται κυρίως στις αστοχίες και στα λάθη της ελληνικής πλευράς για την μη επίλυση των μείζονων και διαχρονικών ελληνοτουρκικών διαφορών και κατά δεύτερον σε εκείνες της τουρκικής πλευράς.

Όπως προαναφέρθηκε, το κείμενο αφετηρίας είναι επιστημονικής φύσεως καθώς εντάσσεται στον κλάδο των Διεθνών Σχέσεων, ο οποίος με την σειρά του ανήκει στον ευρύτερο τομέα των Πολιτικών Επιστημών. Στα κείμενα αυτού του τομέα κυριαρχεί η αγγλική γλώσσα καθώς, ως

lingua franca, διευκολύνει τη διεθνή επικοινωνία και τις επιστημονικές δημοσιεύσεις. Επιτρέπει σε ερευνητές και μελετητές από διαφορετικές χώρες να μοιράζονται τα πορίσματά τους και να συνεργάζονται σε παγκόσμια κλίμακα. Σε αυτό το πλαίσιο, τα κείμενα αυτά ενισχύουν την διαπολιτισμική κατανόηση και την διπλωματία, αφού προσφέρουν διαφορετικές οπτικές γωνίες στην κάθε πλευρά. Έτσι, προάγουν το διάλογο και την ειρηνική διευθέτηση διαφορών, συμβάλλουν στην γεφύρωση των μεταξύ τους σχέσεων και προσφέρουν πολύτιμες γνώσεις σχετικά με τις προκλήσεις και τις ευκαιρίες που αντιμετωπίζει ο κόσμος σε ένα διαρκώς μεταβαλλόμενο γεωπολιτικό τοπίο.

Επιπλέον, λαμβάνοντας υπόψη ότι το κείμενο αφετηρίας εξετάζει ένα θέμα που δεν απασχολεί άμεσα ένα αγγλόφωνο άτομο, θα μπορούσαμε να πούμε ότι απευθύνεται σε αγγλόφωνο κοινό που ενδιαφέρεται για τις ελληνοτουρκικές σχέσεις ή απευθύνεται ευρύτερα σε ακαδημαϊκούς ή γνώστες του θέματος, οι οποίοι διαθέτουν κάποια παραπάνω εξοικείωση με τους όρους και τις έννοιες των Πολιτικών Επιστημών. Από την άλλη πλευρά, το ελληνικό κοινό στο οποίο απευθύνεται το μετάφρασμα δεν ταυτίζεται πλήρως με το αντίστοιχο αγγλόφωνο και αυτό διότι το ελληνικό κοινό διαθέτει μεν τον απαιτούμενο βαθμό ενημέρωσης ως προς την θεματική, καθώς είναι ένα θέμα που απασχολεί τον ελληνικό λαό διαχρονικά, δεν διαθέτει όμως απαραίτητα το ακαδημαϊκό υπόβαθρο που θα του κάνει το κείμενο πιο εύληπτο και πιο κατανοητό.

Ο H. Vermeer, ως κύριος εκφραστής της θεωρίας του σκοπού, αντιλαμβάνεται τη μεταφραστική διαδικασία ως πράξη. *«Όπως κάθε ανθρώπινη ενέργεια συνιστά εμπρόθετη συμπεριφορά, με την οποία επιδιώκεται η επίτευξη ενός σκοπού, έτσι και η μεταφραστική πράξη διέπεται πρωτίστως από τον σκοπό της»* (Vermeer, 1989). Αυτό σημαίνει ότι η μετάφραση πρέπει να είναι λειτουργική στο πλαίσιο όπου θα χρησιμοποιηθεί και από το κοινό που το θα χρησιμοποιήσει. Αυτή η διατύπωση επιδιώκει να δώσει ένα τέλος στα διλήμματα που απασχόλησαν στο παρελθόν τους μεταφραστές και τους θεωρητικούς της μετάφρασης, όσον αφορά τη μέθοδο που πρέπει να ακολουθηθεί: αν πρέπει να είναι πιστή ή ελεύθερη μετάφραση, μορφική ή δυναμική ισοδυναμία, κλπ. Όπως διαπιστώνεται και από τα παραπάνω, η θεωρία του σκοπού αμφισβητεί την προτεραιότητα του πρωτοτύπου και των λειτουργιών του. Πράγμα που σημαίνει ότι η αυστηρή τήρηση της ομοιότητας μεταξύ δύο κειμένων δεν αποτελεί πλέον τον απαραίτητο κανόνα βάση του οποίου κρίνεται η ποιότητα μιας μετάφρασης. Αυτή η αλλαγή οπτικής οδηγεί στον επαναπροσδιορισμό της διαφοροποίησης, η οποία δεν θεωρείται πλέον αναγκαίο κακό της μετάφρασης. Αντίθετα, οι λειτουργικές προσεγγίσεις υποστηρίζουν ότι κάθε μορφή διαφοροποίησης ή αλλιώς προσαρμογής (adaptation), καθίσταται αναγκαία όταν εξυπηρετεί τον σκοπό του κειμένου άφιξης. Όπως επισημαίνει η K. Reiss, η ανάγκη για πιστότητα στο κείμενο αφετηρίας υπόκειται στον κανόνα του σκοπού. Συνεπώς, αν ο σκοπός απαιτεί την αλλαγή λειτουργίας, το μεταφραστικό πρότυπο παύει να προσδιορίζεται από την έννοια της πιστότητας και σχετίζεται με την καταλληλότητα ή τη συμβατότητα του κειμένου άφιξης με το σκοπό του (Nord 2005).

Έτσι, σύμφωνα με την κατηγοριοποίηση που προτείνει η Reiss, το κείμενο αφετηρίας εντάσσεται στα πληροφοριακά κείμενα (informative text). Πιο συγκεκριμένα, «ο επικοινωνιακός στόχος των πληροφοριακών κειμένων είναι η μετάδοση μιας πληροφορίας ή η ενημέρωση πάνω σε ένα θέμα με εμπεριστατωμένο, αξιόπιστο και περιεκτικό τρόπο»<sup>1</sup>. Το συγκεκριμένο κείμενο εστιάζει στο περιεχόμενο, αφού ένα μεγάλο μέρος του αφιερώνεται στην ανασκόπηση των ιστορικών εξελίξεων μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας, ενώ στην συνέχεια

---

<sup>1</sup> Γραμμενίδης, Σ. (2009). Μεταφράζοντας τον Κόσμο του Άλλου. Θεωρητικοί προβληματισμοί. Λειτουργικές προοπτικές. Αθήνα: Διάυλος. (σελ. 141)

εμβαθύνει την ανάλυσή του περιγράφοντας και αποδίδοντας την κοινωνική πραγματικότητα, που δεν είναι άλλη από τα ανοιχτά ζητήματα που απασχολούν ακόμα τις δύο χώρες. Αποτελείται σε ένα βαθμό από ειδικό λεξιλόγιο και ορολογία από τα πεδία των πολιτικών επιστημών και των Διεθνών Σχέσεων. Η σύνταξη των προτάσεων είναι σύνθετη, ο λόγος μακροπερίοδος και το ύφος είναι σοβαρό, επίσημο και άμεσο. Συνεπώς, όπως προαναφέρθηκε το κείμενο αφετηρίας απευθύνεται σε κοινό το οποίο είναι σε ένα βαθμό ενημερωμένο με την θεματική που πραγματεύεται και συνεπώς μπορεί να ακολουθήσει την πολυπλοκότητα του αντικειμένου και την ειδική γλώσσα του κλάδου που σε ορισμένες περιπτώσεις χρησιμοποιείται.

Αναφορικά με τις στρατηγικές που ακολουθήθηκαν, υπήρχαν μεταφραστικές δυσκολίες σε διάφορα επίπεδα. Αρχικά, μια πρώτη δυσκολία σε πραγματολογικό επίπεδο αποτέλεσαν το ειδικό λεξιλόγιο, η περιγραφή καταστάσεων με μεταφορικές φράσεις που χρησιμοποιούσε ενίοτε ο συγγραφέας και η γνώση των διεθνών ιστορικών γεγονότων που απαιτούνταν. Έτσι, διαχώρισα τα λειτουργικά στοιχεία του κειμένου αφετηρίας που έκρινα απαραίτητο να αναπαραχθούν ως έχουν από εκείνα που θεώρησα ότι χρειάζεται να προσαρμοστούν στις γνώσεις, τις προσδοκίες και τις επικοινωνιακές ανάγκες του ελληνικού κοινού. Ξεκίνησα λοιπόν να συμμορφώνω κάποιες υφολογικές συμβάσεις του κειμένου αφετηρίας, ένα ενδεικτικό παράδειγμα αποτελεί η φράση *the limits of the rapprochement/τα όρια που θέτουν οι κόκκινες γραμμές* με σκοπό την αναδημιουργία του νοήματος και της ουσίας που θέλει να περάσει το κείμενο αφετηρίας στην γλώσσα-στόχο, έτσι ώστε να καταστεί προσιτό και κατανοητό το μετάφρασμα στο κοινό-στόχο. Η συμβολή της Baker στον τομέα των μεταφραστικών σπουδών αναγνωρίζεται ευρέως για το γεγονός ότι προσφέρει μια δομημένη προσέγγιση βάση της οποίας ταξινομήσα μερικές από τις διαφορές των δύο γλωσσικών συστημάτων:

#### Σε επίπεδο λέξης

*paradigmatic shift*: Δεν υπάρχει αντίστοιχη απόδοση στην ελληνική γλώσσα. Ανάλογα το εννοιολογικό πλαίσιο αποδίδεται διαφορετικά. Εν προκειμένω, επέλεξα να το αποδώσω ως *αλλαγή πλεύσης* που μεταφορικά σημαίνει αλλάζω τρόπο προσέγγισης, στρατηγικής ή τακτικής και όχι ως *σημαντική μεταστροφή* όπου παραπέμπει κυρίως σε αλλαγή γνώμης ή αντίληψης ως προς τις διμερείς σχέσεις.

*international adjudication*: Ενώ η παρούσα σύμφραση αποτελεί ορολογία και υπάρχει αντίστοιχη απόδοση στα ελληνικά ως *διεθνή επιδίκαση* επέλεξα να το αποδώσω περιφραστικά με την πρόταση *διευθέτηση μέσω της προσφυγής σε Διεθνής Οργανισμούς*, καθώς το κοινό στο οποίο απευθύνεται το κείμενο άφιξης δεν είναι απαραίτητα εξοικειωμένο με νομική ορολογία.

*unanimity rule*: Σε αυτή την περίπτωση υπάρχει αντίστοιχος όρος στην ελληνική γλώσσα που αποδίδεται ως *κανόνας ομοφωνίας*, τον οποίο κράτησα καθώς είναι πλήρως κατανοητός για το κοινό στο οποίο απευθύνεται.

*stalemate*: Πρόκειται για έναν όρο που συναντάμε στο σκάκι και στην θεωρία παιγνίων ο οποίος έχει υιοθετηθεί από τις Πολιτικές Επιστήμες. Η αρχική έννοια του όρου είναι η περιγραφή μιας συγκεκριμένου είδους ισοπαλίας στο σκάκι όπου ο παίχτης που έχει σειρά δεν διαθέτει καμία νόμιμη κίνηση αλλά ο βασιλιάς του δεν απειλείται. Στην προκειμένη περίπτωση, επέλεξα την απόδοση *στασιμότητα* καθώς με την υποστήριξη του περικειμένου γίνεται πιο εύκολα κατανοητή η κατάσταση στην οποία είχαν περιέλθει οι ελληνοτουρκικές σχέσεις.

*angry*: Για την συγκεκριμένη λέξη επιλέχθηκε η απόδοση *εριστικός* και όχι *οργισμένος* ή *θυμωμένος* διότι από την ελληνική σκοπιά αποδίδει καλύτερα την στάση της Τουρκίας ως κρατικής οντότητας.

*bottom-up*: Πρόκειται για έναν όρο ο οποίος προέρχεται από την Θεωρία Συστημάτων και υποδηλώνει μια συγκεκριμένη αρχιτεκτονική δόμησης ενός συστήματος. Επέλεξα να το αποδώσω κυριολεκτικά επεξηγώντας σε παρενθέσεις ποια δομή συνιστά ο κάθε όρος *από κάτω (πολίτες) προς τα πάνω (κυβερνητικός μηχανισμός)*.

#### Σε υπερλεξικό επίπεδο

Οι λεξιλογικές συνάψεις εμφανίζονται πολύ συχνά στο λόγο και έρχονται αυθόρμητα στο νου του φυσικού ομιλητή. Με τον όρο *σύναψη* εννοούμε όταν μια λέξη συνεμφανίζεται με μία άλλη λέξη με μία συχνότητα η οποία ξεπερνάει τα όρια του τυχαίου (Nattinger-DeCarrico, 1992). Η ύπαρξη λεξιλογικών συνάψεων σε μία γλώσσα προέκυψε λόγω της συχνότητας συνεμφάνισής τους στη χρήση. Για παράδειγμα, μέσα στο κείμενο παρατηρήθηκαν ενδεικτικά οι εξής συνάψεις: *military coup, bilateral relations/disputes, strategic planning, humanitarian aid, Cold War, courageous step, political party*, οι οποίες είχαν κυριολεκτική σημασία και αποδόθηκαν αντίστοιχα ως *στρατιωτικό πραξικόπημα, διμερείς σχέσεις/διαφορές, στρατηγικός σχεδιασμός, ανθρωπιστική βοήθεια, Ψυχρός Πόλεμος, θαρραλέο βήμα, πολιτικό κόμμα*. Επιπλέον, συναντήθηκαν και συνάψεις με μεταφορική σημασία, όπως για παράδειγμα: *social rifts/κοινωνικές μεταβολές, U-turn/μεταστροφή* που όμως η ελληνική απόδοση δεν μεταφέρθηκε αντίστοιχα με μεταφορική σημασία.

#### Σε επίπεδο σύνταξης

Η σύνταξη του κειμένου ήταν σύνθετη και μακροσκελής. Για να μεταφερθεί ορθά το εννοιολογικό περιεχόμενο σύμφωνα τις νόρμες και τους κανόνες της ελληνικής γλώσσας, σε πολλές περιπτώσεις χρειάστηκε να αλλάξω την σύνταξη και να διαχωρίσω τις προτάσεις σε μικρότερες με σημεία στίξης. Όπως για παράδειγμα στην πρόταση *Turkey's faltering EU membership ambitions [...] problematic relations* που χωρίστηκε σε *Οι αποτυχημένες προσπάθειες της Τουρκίας για ένταξη [...] των Ελληνοτουρκικών σχέσεων και Ωστόσο, οι σχέσεις τους [...] προβληματικά επίπεδα*. Επίσης, *As following the 1980-1983 [...] bilateral disputes with Turkey*, που έγινε *Μετά το στρατιωτικό καθεστώς του 1980-1983 [...] ένταξή της στην ΕΟΚ και Η Ελλάδα, από την πλευρά της [...] διμερείς διαφορές της με την Τουρκία*.

#### Σε επίπεδο γραμματικής

Σε αυτό το επίπεδο δεν έγιναν πολλές αλλαγές, ενώ τις περισσότερες φορές διατηρήθηκαν οι χρόνοι των ρημάτων και η ενεργητική, παθητική φωνή. Ωστόσο, σε κάποια σημεία του κειμένου χρειάστηκε η μετατροπή ενός μέρους του λόγου σε κάποιο άλλο, όπως για παράδειγμα στην πρόταση *They were followed by a unexpected rapprochement...* όπου το *they* ως αντωνυμία μπαίνει σε θέση υποκειμένου για να αναφερθεί στη Σύμβαση περί Ανταλλαγής Πληθυσμών και τη Συνθήκη της Λωζάνης που βρίσκονται στην προηγούμενη πρόταση. Αυτό είναι ένα φαινόμενο που απαντάται συχνά στην αγγλική γλώσσα, αλλά μπορεί να δημιουργήσει ασάφεια στην ελληνική. Για τον λόγο αυτό έγινε αλλαγή της φωνής και του υποκειμένου στην αντίστοιχη πρόταση στα ελληνικά που αποδόθηκε ως *Ακολούθησε μια απροσδόκητη προσέγγιση*. Ένα άλλο παράδειγμα μετατροπής βρίσκεται στην πρόταση *Greece became a stakeholder in Turkey's democratization process* όπου η δομή *ρήματος-ουσιαστικού* απλοποιήθηκε και αποδόθηκε ως *Η Ελλάδα συμμετείχε πλέον στη διαδικασία εκδημοκρατισμού*.

της Τουρκίας. Επίσης η παθητική μετοχή στην πρόταση *As the continued extension of the “state of emergency” in Turkey...* μετατράπηκε σε ρήμα παθητικής φωνής παρατατικού *Η «κατάσταση εκτάκτου ανάγκης» παρατεινόταν στην Τουρκία*, καθώς έκρινα ότι ταιριάζει καλύτερα με τις συμβάσεις της ελληνικής γλώσσας.

Αξίζει να επισημανθεί, ακόμη, ότι για την σωστή και ακριβή απόδοση των ακρωνυμίων που ακολουθούν έγινε χρήση τόσο έντυπων λεξικών (Oxford, Michigan Press) όσο και διαδικτυακών (Oxford, Britannica, Word Reference, Collins Online Dictionary), αλλά και πολλών παράλληλων κειμένων, τόσο στην ελληνική γλώσσα όσο και την αγγλική. Η χρήση των παράλληλων κειμένων κρίνεται απαραίτητη σε κάθε μεταφραστικό έργο, καθώς παρέχει την δυνατότητα στους επαγγελματίες της μετάφρασης να αντλήσουν περισσότερες πληροφορίες για το εκάστοτε θέμα που πραγματεύεται το προς μετάφραση κείμενο, ιδιαίτερα σε περιπτώσεις όπου δεν υπάρχει η απόδοση ενός ακρωνυμίου ή όρου στα έντυπα και ηλεκτρονικά λεξικά και στα διάφορα εργαλεία μετάφρασης. Τα κριτήρια με τα οποία έγινε η επιλογή των παράλληλων κειμένων ήταν φυσικά η σχετική θεματική και η αξιοπιστία των ιστοσελίδων. Τα ακρωνύμια που απαντήθηκαν μέσα στο κείμενο είναι τα εξής: EU (European Union) / ΕΕ (Ευρωπαϊκή Ένωση), NATO (North Atlantic Treaty Organization) / ΝΑΤΟ (Οργανισμός Βορειοατλαντικού Συμφώνου / Βορειοατλαντική Συμμαχία), FIR (Flight Information Zone) / FIR (Περιοχή Πληροφοριών Πτήσεων), UNCLoS (United Nations Convention on the Law of the Sea) / UNCLoS (Σύμβαση των Ηνωμένων Εθνών για το Δίκαιο της Θάλασσας) το οποίο όμως αποδόθηκε ως Σύμβαση για το Διεθνές Δίκαιο της Θάλασσας καθώς σε συνδυασμό με το περιεχόμενο το έκρινα απαραίτητο για να αποφευχθούν τυχόν παρανοήσεις, EEC (European Economic Community) / ΕΟΚ (Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα), ICJ (International Court of Justice) / ICJ (Διεθνές Δικαστήριο), UN (United Nations) / ΟΗΕ (Οργανισμός Ηνωμένων Εθνών), AKP (Justice and Development Party) / AKP (Κόμμα Δικαιοσύνης και Ανάπτυξης), NGO (Non-Governmental Organizations) / ΜΚΟ (Μη Κυβερνητικός Οργανισμός), FDI (Foreign direct investment) / ΑΞΕ (Άμεσες Ξένες Επενδύσεις).

Συμπερασματικά, η παρούσα πτυχιική εργασία μου έδωσε την ευκαιρία να μεταφράσω ένα πολύ ενδιαφέρον κείμενο με άκρως επίκαιρο περιεχόμενο. Καθ' όλη την διάρκεια της μεταφραστικής διαδικασίας, ήμουν προσηλωμένη στον σκοπό της μετάφρασής μου που δεν ήταν άλλος από το να παραγάγω ένα κείμενο προσβάσιμο σε όλους, ανεξάρτητα από το κοινωνικό επίπεδο του κοινού-στόχου. Είναι σημαντικό να θυμόμαστε ότι η μετάφραση αποτελεί μία ιδιαίτερα πολύπλοκη και σπουδαία διαδικασία, η οποία δεν έγκειται αποκλειστικά στο θέμα της απόδοσης των λέξεων και της γραμματικής από τη μία γλώσσα στην άλλη, αλλά και την απόδοση του κειμένου από έναν πολιτισμό σε έναν άλλο. Για να στεφθεί με επιτυχία κάθε μεταφραστικό έργο, ο εκάστοτε μεταφραστής οφείλει να επιστρατεύει το σύνολο των γνώσεων του και σε συνδυασμό με την προσωπική του κρίση και τις νέες τεχνολογίες να ενεργεί ορθά και με επαγγελματισμό, ώστε να κρατάει αναλλοίωτο το περιεχόμενο του κειμένου αλλά να δείχνει και τον απαιτούμενο σεβασμό προς την λειτουργία του μεταφράσματος.

## **ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ**

Baker, M. (1992). *In Other Words: A Coursebook on Translation*. London: Routledge.

Chesterman, A. (1997). *Memes of Translation: The Spread of Ideas in Translatin Theory*. Amsterdam: John Benjamins.

Nord, C. (2001). *Translating as a Purposeful Activity: Functionalist Approaches Explained*. Shanghai: Shanghai Foreign Language Education Press.

Nord, Ch. (2005). *Text Analysis in Translation: Theory, Methodology, and Didactic Application of a Model for Translation-Oriented Text Analysis* (2nd ed.). Amsterdam: Rodopi.

Prassl, F. (2010). "Translators' decision-making processes in research and knowledge integration". S. Göpferich/F. Alves/I.M. Mees (eds.). *New Approaches in Translation Process Research*, pp. 57-81.

Vermeer, H. 1989. «Skopos and the Commission in Translation action». In A. Chesterman (ed). *Readings in Translation Theory*. Helsinki: Oy Finn Lectura Ab, 173-187.

Γραμμενίδης, Σ. (2009). *Μεταφράζοντας τον Κόσμο του Άλλου. Θεωρητικοί προβληματισμοί. Λειτουργικές προοπτικές*. Αθήνα: Δίαυλος.

Κεντρωτής, Γ. (1996) *Θεωρία και Πράξη της Μετάφρασης*. Αθήνα: Εκδόσεις Δίαυλος

Κρίμπας, Παν. Γ. (2005). *Συμβολή στη Μεταφρασεολογία*. Αθήνα: Εκδόσεις Γρηγόρη

Λίβας, Στ. Σ. (2017). *Όψεις της Τουρκίας. Κρατική ιδεολογία και κοινωνία των πολιτών*. Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση

Μούνδουρος, Ν. (2017). *Ο Μετασχηματισμός της Τουρκίας. Από την κεμαλική κυριαρχία στον «ισλαμικό» νεοφιλελευθερισμό*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια